

bojaźni: w pierwszym przypadku chodzi o *timor servilis*, w drugim o *bojaźń synowską*²².

Zauważmy, wreszcie, że gdyby ktoś miał przed oczyma wszystkie odpowiednie teksty biblijne mówiące o stosunku miłości do bojaźni, cały ów materiał mógłby podzielić w następujący sposób:

I. Miłość bez bojaźni. II. Miłość pełna bojaźliwej troski. III. Troska pełna miłości i drżenia.

Tego rodzaju klasyfikacja tekstów biblijnych nie opiera się na samej grze słów; jest rzeczywiście coraz to nowym spojrzeniem na wzajemny stosunek miłości do bojaźni i może najlepiej wyraża pewną równowagę tych dwu zasadniczych uczuć w religijnej postawie człowieka, uwzględniając równocześnie i Pawłowy nakaz: *Z bojaźnią i drżeniem troszczcie się o wasze zbawienie* (Flp 2, 12) i Janową zasadę o *wypieraniu bojaźni przez doskonałą miłość* (1 J 4, 18).

Warszawa

Ks. KAZIMIERZ ROMANIUK

Ks. Michał Czajkowski, Rzym

NA TROPACH TRADYCJI ESCHATOLOGICZNEJ I MESJAŃSKIEJ U BEN-SYRACHA

Eklezjastykiem nazwano, prawdopodobnie ze względu na częsty użytek tej księgi w kościele w celach katechetycznych, utwór, który na krótko po r. 200 prz. Chr. napisał po hebrajsku Jezus, syn Syracha, a wnuk jego potem przełożył na język grecki¹. Właściwa nazwa dzieła jest *Mądrość Jezusa, syna Syracha* (Syr 51, 30) lub krócej, choć mniej dokładnie, *Mądrość Syracha*. Jest to jedyna księga Starego Testamentu — jak za-

²² Należy zauważyć, że św. Tomasz również ma rację, gdy utrzymuje, iż każda bojaźń rodzi się z miłości: „Omnis timor ex amore causatum, quia illud timet homo perdere, quod amat“. *Com. in Ps XVIII*. Zob. w związku z tym A. Gmurowski, *Bojaźń Boża w myśl nauki św. Tomasza z Akwinu* (Tow. Nauk. Katol. Uniw. Lub. — Roczniki Teol.-Kanon. Tom VI, zes. 1—2: Ethos perenne ku czci O. Jacka Woronieckiego), Lublin 1960, 172.

¹ Brak dotąd jakiegoś obszerniejszego, nowego komentarza księgi. Główne komentarze i opracowania wydane po odkryciu rękopisów hebrajskich, to: N. Peters, *Das Buch Jesus-Sirach oder Ecclesiasticus*, Münster 1913; G. H. Box - W. O. E. Oesterly, *Wisdom of Ben-Sira*, w R. H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, t. I, *Apocrypha*, Oxford 1913; H. Duesberg, *Les scribes inspirés*, t. II, Paris 1939, s. 232—440; C. Spicq, *L'Ecclésiastique*, w L. Pirot - A. Clamer, *La Sainte Bible*, t. VI, Paris 1943, s. 529—841; H. Duesberg - P. Auvray, *L'Ecclésiastique*, w *Bible de Jérusalem*, 2e wyd., Paris 1958; J. Hadot, *L'Ecclésiastique*, w *Bible de la Pléiade*, t. II, Paris 1959, s. 1708—1885. Zob. także przyp. 4.

znacza O. Eissfeldt² — której znamy i autora i tłumacza. Rzecz osobliwa, tekst hebrajski, znany jeszcze św. Hieronimowi, zaginął w średniowieczu. Stąd próby podjęte w XIX w. celem odtworzenia tekstu oryginalnego poprzez retrowersję z greckiego i syryjskiego³. Atoli w r. 1896 dwie panie Mrs. Lewis i Mrs. Gibson, pielgrzymujące z Anglii do Ziemi świętej, zakupiły w Palestynie sporą ilość arkuszy manuskryptów, wśród których znalazł się fragment hebrajskiego tekstu Syracha (Syr 39, 15—40, 7). W następnych latach — od r. 1896 do r. 1900 — odnaleziono szereg dalszych arkuszy czterech rękopisów zawierających hebrajski tekst księgi⁴. Rękopisy te, spisane w X—XI w. po Chr., pochodzą z genizy⁵ synagogi karaickiej⁶ w Kairze i są odpisami, jak uczeni dziś utrzymują, manuskryptów znalezionych około r. 786 nad Morzem Martwym, w rejonie sławnego dziś Qumranu⁷. W r. 1931 opublikowano arkusz piątego z kolei rękopisu hebrajskiego z tekstem Syracha⁸, a w r. 1958 i 1960 cztery dalsze arkusze⁹. Wreszcie w grocie qumrańskiej nr 2 odkryto dwa fragmenty hebrajskiej

² O. Eissfeldt, *Einleitung in das Alte Testament*, 2e wyd., Tübingen 1956, s. 738.

³ Np. Ben Zeeb, *Chokmat Jesuc ben-Sira' ne'etaq bileszon cibri*, Wiedeń 1814; Fränkel, *Ketubim 'acharonim*, Lipsk 1830.

⁴ Tekst fragmentów hebrajskich podaje I. Lévi, *L'Ecclésiastique ou la Sagesse de Jésus fils de Sira*, 2 tomy, Paris 1898—1901; N. Peters, *Libër Iesu filii Sirach, sive Ecclesiasticus, hebraice (z wokalizacją)*, Freiburg i Br. 1905; R. Smend, *Die Weisheit des Jesus Sirach*, 2 tomy, Berlin 1906; M. S. Segal, *Chokmat ben Sira' (z wokalizacją)*, Jerozolima 1933. Doskonałe wydanie podręczne tekstu hebrajskiego z wariantami podaje I. Lévi, *The Hebrew Text of the Book of Ecclesiasticus*, w *Semitic Study Series*, t. III, Leiden 1904 (przedruk w 1951 r.).

⁵ Genizą, czyli „skarbcem”, zwie się miejsce przy synagodze, gdzie przechowuje się nie nadające się więcej do użytku księgi święte lub liturgiczne, aby uchronić je przed profanacją.

⁶ Karaici stanowią sektę żydowską założoną w VIII w. przez Anana ben Dawida. Za zgodą wielkiego księcia Witolda członkowie sekty osiedlili się po r. 1392 w Trokach, Łucku i Haliczu. Obecny stan badań i najnowsza bibliografia podaje enc. *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3^e wyd., t. III Tübingen 1959, kol. 1144—1145.

⁷ Zob. np. A. A. Di Lella, *Qumrân and the Geniza Fragments of Sirach*, w *Cath. Bibl. Quart.*, 24 (1962), s. 245—267 (zwłaszcza s. 246—254). Artykuł ten stanowi fragment doktorskiej rozprawy autora pt. *A Text-critical and Historical Study of the Hebrew Manuscripts of Sirach* (w masygnopisie), Washington 1961.

⁸ Tekst opublikował J. Marcus, *A Fifth Manuscript of Ben Sira*, w *The Jewish Quarterly Review*, n. s., 21 (1930—31), s. 223—240; tenże, *The Newly Discovered Original Hebrew of Ben Sira (Ecclesiasticus XXXI, 16 — XXXIV, 1). The Fifth Manuscript and a Prosodic Version of Ben Sira (Ecclesiasticus XXII, 22 — XXIII, 9)*, Philadelphia 1931.

⁹ Teksty opublikował J. Schirrmann, *Dap chadasz mittok sefer ben-Sira' ha-cibri*, w *Tarbiz*, 27 (1957—58), s. 440—443; tenże, *Dappim nose'epim mittok sefer ben-Sira'*, w *Tarbiz*, 29 (1959—60), s. 125—134. Zob. także E. Vogt, *Novum folium hebr. Sir 15, 1—16, 7 MS B*, w *Biblica*, 40 (1959), s. 1060—1062; tenże, *Novi textus hebraici Libri Sirach*, w *Biblica*, 41 (1960), s. 184—190; F. Vattioni, *Nuovi folgi ebraici dell'Ecclésiastico*, w *Rivista Biblica*, 8 (1960), s. 169—179. J. Schirrmann odnalazł te fragmenty

księgi Syracha, z czego jeden (Syr 6, 20—31) napisany wierszem jak kodeks B z genizy kairskiej¹⁰. W sumie posiadamy obecnie 1098 wierszy tekstu hebrajskiego na ogólną liczbę 1616 wierszy tekstu greckiego. Być może, jakąś niespodziankę zawierają skrzynie manuskryptów z genizy kairskiej otwarte dopiero latem r. 1962 w Cambridge. W każdym razie posiadamy dotąd dwie trzecie oryginału hebrajskiego. Przekład polski przytoczonych poniżej ustępów dokonaliśmy z hebrajskiego tekstu kodeksu B z XI w., który na marginesie podaje szereg ciekawych wariantów. Nieliczne w cytowanych wierszach luki oryginału uzupełniliśmy na podstawie tłumaczenia greckiego, odwołując się do grecko-syryjsko-hebrajskiej konkordancji księgi Syracha¹¹.

Księga Ben-Syracha zajmuje się problemem typowo sapiencjalnym: czym jest dobro a czym zło? dlaczego życie człowieka dobrego nie zawsze jest szczęśliwe, a jeśli nawet jest szczęśliwe, czemu tak krótko trwa? Podczas gdy dla Koheleta i Joba był to problem bardzo ludzki i osobisty, tragiczny i egzystencjalny — Syrach traktuje go ze spokojem teologa: *I zobaczył Bóg, że wszystko jest dobre*. — A przecież doświadczenie mówi, że jest zło na świecie! Syrach odpowiada: Wszystko stworzenie jest na pewno dobre, tylko grzesznik niektóre rzeczy przeistacza w zło. — Lecz są przecież pewne rzeczy absolutnie złe! Eklezjastyk i to wyjaśnia: Są złe jako narzędzia kary, a więc są dobre¹².

Ale problematyka sapiencjalna nie wyczerpuje treści księgi. W utworze Syracha, tak zdecydowanie przynależnym do rodzaju pism mądrościowych, uważny czytelnik natknie się — rzecz ciekawa — na ślady tradycji eschatologicznej i mesjańskiej¹³.

Eschatologię i mesjanizm odróżniamy tu świadomie i wbrew terminologii wielu autorów. Eschatologia jest bowiem pojęciem o znacznie szerszym zakresie aniżeli mesjanizm. Obejmuje ona wszystkie wierzenia odnoszące się do nadzwyczajnego wkroczenia Boga w losy świata i ludzkości, bądź to przy końcu obecnego porządku kosmosu, bądź też w zwrotnym punkcie dziejów człowieka na ziemi¹⁴. Ową Bożą interwencję różnorako

Eklezjastyka w bibliotece uniwersyteckiej w Cambridge; pochodzą one z nowej serii manuskryptów z genizy kairskiej.

¹⁰ Pierwszą o tym wiadomość podał M. Baillet: *Le travail d'édition des fragments manuscrits de Qumrân. Communication de M. Baillet*, w *Rev. bibl.*, 63 (1956), s. 54; zob. także J. T. Milik, *Ten Years of Discovery in the Wilderness of Judea*, London 1959, s. 32. Fragmenty te zostały teraz wydane w serii *Discoveries in the Judean Desert*, t. III, *Les „petites grottes” de Qumrân*, 2 części, Oxford 1962.

¹¹ R. Smeend, *Griechisch-syrisch-hebräischer Index zur Weisheit des Jesus Sirach*, Berlin 1907.

¹² Syrachowi nie brak jednak humanizmu — trochę prostego i twardego — humanizmu płynącego zresztą z jego głębokiej religijności.

¹³ Zwrócił na to uwagę M.-A. Chevallier, *L'Esprit et le Messie dans le Bas-Judaïsme et le Nouveau Testament*, w *Études d'hist. et de philos. rel.*, t. 49, Paris 1958, s. 27—29.

¹⁴ Na ten temat por. np. H. Gunkel, *Die Endhoffnung der Psalmen*, w *Reden und Aufsätze von Hermann Gunkel*, Göttingen 1913, s. 123—

można rozumieć, właśnie np. jako intronizację Mesjasza, który przychodzi ustanowić królowanie Jahwy nad Izraelem i narodami. Tu więc wydarzenia eschatologiczne są ramą i tłem dla działalności mesjańskiej. Lecz można także myśleć o nadejściu ostatecznym królestwa Bożego nie łącząc z nim postaci Mesjasza. Tak np. w *Księdze Jubileuszów* czy *Wniebowzięciu Mojżesza* mamy narodowe perspektywy eschatologiczne bez Mesjasza¹⁵. A zatem eschatologia ma charakter mesjański, jeśli w niej występuje postać Mesjasza z królewskiego rodu Dawida. Wtedy tylko mówimy o mesjanizmie. Gdzie tej postaci nie ma, tam określamy wierzenia odnoszące się do czasów ostatecznych mianem „eschatologii”.

1. ŚLADY TRADYCJI ESCHATOLOGICZNEJ U BEN-SYRACHA

W dziele Ben-Syracha napotykamy kilka tekstów eschatologicznych, w których postać Mesjasza nie występuje w sposób wyraźny, a nawet nie zarysowuje się w ogóle w świadomości wyrażonych poglądach autora, choć używa on niekiedy zwrotów, które w kontekście innych ksiąg biblijnych mają zabarwienie mesjańskie. Teksty te to Syr 44, 21; 48, 10 i 49, 12 z drugiej części księgi, określanej zazwyczaj mianem „Pochwały Ojców” oraz modlitwa z Syr 36, 1—17. Przeprowadzimy kolejno egzegezę tych tekstów z punktu widzenia ich wkładu w tradycję eschatologiczną Starego Tetsamentu.

a) Syr 44, 21

Przeto przyrzekł mu pod przysięgą
uszczęśliwić narody w jego potomstwie,
dziedzictwem ich obdarzyć od morza do morza
i od Rzeki aż po ziemi krańce.

Ustęp ten, wyjęty z sekcji poświęconej pochwalie Abrahama, przypomina obietnicę daną przez Boga Abrahamowi w *Księdze Rodzaju*¹⁶. Ben-Syrach precyzuje ją jednak słowami zaczerpniętymi z psalmu 72, 8, które powtarzają się u Zachariasza 9, 10:

Będzie panował od morza do morza
i od Rzeki aż po krańce (Ps 72, 8).
Panowanie jego rozciągnie się od morza do morza
i od Rzeki aż po ziemi krańce (Zach 9, 10).

Oba teksty mają charakter wybitnie mesjański. Mesjańskim jest według ogólnej opinii autorów pierwotny sens Zach 9, 9—10¹⁷, a przynajmniej przyjęty w tradycji żydowskiej sens Ps 72. Przytoczone wiersze

130 zob. s. 128—129); J. Coppens, *De messiaanse verwachting in het Psalumboek*, Brussel 1955, s. 13—14, 22 i 35; E. Lipiński, *Les psaumes de la royauté de Yahwé dans l'exégèse moderne*, w *Orientalia et Biblica Lovaniensia*, t. IV, *Le Psautier*, Louvain 1962, s. 133—272 (zob. s. 157—158).

¹⁵ Por. M.-A. Chevallier, dz. cyt., s. 3, przyp. 3.

¹⁶ Zob. Rdz 12, 3; 13, 16; 18, 18; 22, 17—18.

podają idealne granice Ziemi obiecanej: od Morza Śródziemnego po Morze Czerwone i aż po sam Eufrat. Lecz w rzeczywistości odnoszą się one do panowania Mesjasza nad całym światem, jak wskazują na to słowa: „aż po ziemi krańce”. Dochodzi tu bowiem do głosu ideologia mesjańska¹⁸. Ben-Syrach wyjmuje jednak te wiersze z właściwego im kontekstu i posługuje się nimi w perykopie, gdzie nie ma w ogóle mowy o królu czasów ostatecznych, nowym Dawidzie. Ma on zatem na myśli eschatologiczne zniszczenie się obietnic Bożych w potomstwie Abrahama, zrozumianym jako ogół synów narodu wybranego¹⁹. Przynajmniej tutaj staje mu przed oczyma obraz czasów eschatologicznych, na którym nie zarysowuje się postać króla-Mesjasza.

Podobne użycie cytatu w sensie odbiegającym od jego mesjańskiego znaczenia w kontekście pierwotnym znajdujemy np. u Syr 48, 24—25:

Mocą ducha przewidział koniec
i pocieszył uciemionych Syjonu;
uawnił wydarzenia aż po wieczność,
a rzeczy ukryte przed ich nadejściem.

W tej pochwalie Izajasza — bo o nim tu mowa — Ben-Syrach nie tylko czyni aluzję do księgi tego proroka, w której dopatrywano się podówczas szeregu proroctw mesjańskich, ale zapożyczając od niego zwrot „mocą ducha”, który u Iz 11, 2 odnosi się do Mesjasza, Ben-Syrach aplikuje go samemu prorokowi! Nie można zatem interpretować tekstu Syracha w świetle pierwotnego kontekstu przytoczonego przezeń cytatu.

b) Syr 48, 10

Przeznaczony na czas, o którym jest napisane,
dla zażegnania gniewu przed jego wybuchem,
dla zwrócenia serc ojców ku synom
i dla przywrócenia Izraela szczepów.

Tak pisze Ben-Syrach o Eliaszu, powołując się wyraźnie na Malachiasza 3, 23—24 jako na tekst księgi kanonicznej:

Otóż ja wam posyłam Eliasza proroka,
nim dzień Jahwy nadejdzie, wielki i straszliwy.
I zwróci on serca ojców ku synom
i serca synów ku ojcom ich.

Ostatni natomiast półwiersz Syracha — „dla przywrócenia Izraela szczepów” — jest cytatem wziętym z Iz 49, 6, gdzie powiedziane jest

¹⁷ Zob. P. L a m a r c h e, *Zacharie IX—XIV. Structure littéraire et messianisme*, w *Études bibliques*, Paris 1961, s. 45 i 149.

¹⁸ Zob. na ten temat K.-H. B e r n h a r d t, *Das Problem der altorientalischen Königsideologie im Alten Testament*, w *Suppl. to Vet. Test.*, t. VIII, Leiden 1961, zwłaszcza s. 117, przyp. 2, i s. 262, przyp. 3.

¹⁹ Dowodzi tego sufiks liczby mnogiej po czasowniku *hanhîl*, „dziedzictwem obdarzyć”.

o słudze Jahwy, iż ma „przywrócić Izraela szczepy”²⁰. Eliasza jest więc przedstawiony u Ben-Syracha jako poprzednik Jahwy przychodzącego na dzień sądu ostatecznego. Rolą Eliasza będzie zażegnać wybuch gniewu Bożego przeciwko Izraelowi oraz zgromadzić ponownie rozproszone szczepy Izraelowe. O królu-Mesjaszu nie ma tu mowy.

c) Syr 49, 12:

Jakże wysławiać Zorobabela?
 jest jako sygnet na prawej ręce.
 A także Jozuego, syna Josedeka!
 Oni za dni swoich świątynię wybudowali,
 wzniesli przybytek święty,
 przeznaczony na chwałę wiekiustą (Syr. 49, 11—12).

Pochwała ta spotyka Zorobabela, księcia z rodu Dawidowego oraz wielkiego kapłana Jozuego, którzy po powrocie z niewoli babilońskiej wzniesli z gruzów świątynię jerozolimską²¹, „przeznaczoną na chwałę wiekiustą”²². Począwszy od Ezechiela²³ świątynia stała się jednym z głównych tematów wierzeń eschatologicznych i oczekiwania Izraela²⁴. Jak wskazuje na to kontekst, Ben-Syrach czyni tu aluzję do prorocstwa Aggeusza, które pochodzi właśnie z czasów Zorobabela i wielkiego kapłana Jozuego:

Większa będzie chwała tej drugiej świątyni,
 niż chwała pierwszej — mówi Jahwe Zastępów.
 I na tym miejscu pokój ustanowię
 — wyrocznia Jahwy Zastępów (Agg 2, 9).

Istotnie, do drugiej świątyni — odnowionej przez Heroda Wielkiego — zawiązał sam Chrystus. Lecz związku tego między prorocstwem Aggeusza a życiem Zbawiciela dostrzec mogli dopiero wierni Kościoła Chrystusowego czytający Pismo św. Starego Testamentu w świetle pełni objawienia Bożego w Chrystusie Panu.

d) Syr 36, 1—17:

²⁰ Jest rzeczą znamienne, że hebrajski tekst Syracha z genizy kairskiej i qumrański manuskrypt Izajasza (1QIs I) czytają „Izraela szczepy”, podczas gdy grecki tekst Syracha i masorecki tekst Izajasza podają lekturę: „Jakuba szczepy”. Łatwo to wyjaśnić, jeśli się przyjmie, że rękopisy Syracha z genizy kairskiej są kopiami manuskryptów pochodzenia qumrańskiego. Zob. na ten temat M. R. Lehmann, *Ben Sira and the Qumran Literature*, w *Revue de Qumrân*, 3 (1961—62), s. 103—124; J. Carmignac, *Les rapports entre l'Éclésiastique et Qumrân*, w *Revue de Qumrân*, 3 (1961—62), s. 209—218; A. A. Di Lella, *Qumrân and the Geniza Fragments of Sirach*, w *Cath. Bibl. Quart.*, 24 (1962), s. 245—267.

²¹ Zob. Agg 1, 12—15; 2, 1—5.

²² Por. Agg 2, 6—9.

²³ Zob. zwłaszcza Ez 40—48.

²⁴ Por. A. Gelin, *Aggée, Zacharie, Malachie*, w *Bible de Jérusalem*, 3e wyd., Paris 1960, s. 16, przyp. c.

Zbaw nas, Boże wszechrzeczy,
 i rzuć postrach przed Tobą na wszystkie narody
 Podnieś rękę Twą na lud obcy:
 niech ujrzą moc Twoją!
 Jak w ich oczach dowiodłeś przeciw nam Twej świętości,
 tak w oczach naszych dowiedz przeciw nim Twej chwały.
 I niechaj poznają, jakośmy sami poznali,
 iż nie masz Boga poza Tobą.
 Wznów cud i powtórz dziwy,
 wstaw rękę i²⁵ ramię prawe.
 Wzbudź gniew i wylej Twą złość,
 zgnieć wroga, nieprzyjaciela wyprzej.
 Przyspiesz koniec i dopilnuj czasu;
 któż bowiem Ci powie: Co czynisz?
 Znieś wodza Moabu skroni²⁶,
 który powiada: Nie masz nic poza mną!
 Zgromadź wszystkie Jakuba szczepy:
 niechaj posiadą dziedzictwo jak za dawnych dni.
 Zmiłuj się nad ludem, który zwan jest od imienia Twego,
 nad Izraelem, któregoś pierworodnym stworzył.
 Zmiłuj się nad świętym miastem Twoim,
 nad Jeruzalem, miejscem pobytu Twego.
 Napelnij Syjon majestatem Twoim,
 a chwałą Twoją świątynię Twą.
 Dotrzymaj obietnicy pierwszemu stworzeniu Twemu
 i zięć prorocтво w imię Tve wypowiedziane.
 Zadość uczyn tym, którzy Cię oczekują,
 a prorocy Twoi niechaj wiarogodni się okażą.
 Wysłuchaj modlitwy sług Twoich
 wedle łaskawości Twej dla ludu Twego.
 I niechaj wiedzą wszystkie ziemi krańce,
 że Tyś Bóg jest wiekiusty.

Ta wspaniała modlitwa Ben-Syracha w intencji własnego narodu wyraża uczucia pobożnych Żydów sprzed r. 190 prz. Chr., w przededniu powstania narodowego przeciw monarchom syryjskim. Jej głębokie cechy eschatologiczne odpowiadają nastrojowi, w którym kielkowała myśl walki o wyzwolenie narodu spod obcego jarzma. Aczkolwiek nie można wykluczać możliwości, iż Ben-Syrach nie jest właściwym autorem tej modlitwy, to jednak sam fakt, iż umieścił ją w swoim utworze, świadczy dostatecznie o jego duchowym powinowactwie z kołami, w których pieśń ta mogła powstać. Swoją treścią i duchem przypomina ona niektóre psalmy królewskie, zwłaszcza psalmy 2 i 110, interpretowane w okresie judaizmu w sensie mesjańskim. Znamienna jest także aluzja do Księgi Liczb 24, 17 w wierszu 9 tekstu oryginalnego: „Znieś wodza Moabu skroni“. Wzmianka

²⁵ W tekście kodeksu B czytamy: „wzmocnij ramię i prawicę“, lecz czasownika „wzmocnić oraz spójnika „i“ po wyrazie „ramię“ brak zarówno w wariantcie marginesowym kodeksu B“, i w tłumaczeniach greckim i syryjskim. Czasownik ten przeciąga zresztą poetyczny rytm zdania.

²⁶ Dosłownie: *kres połóz (haszbét*; por. Ps 8, 3) *głowię Moabu skroni*, tj. prawdopodobnie „hufców“ lub „książąt“. Ale zob. M. D a h o o d w *Biblica*, 42 (1961), s. 240.

ta o „skroniach Moabu”, tj. kraju będącego w literaturze żydowskiej typem narodów wrogich Izraelowi, dowodzi ponad wszelką wątpliwość, iż autor odwołuje się tu do tekstu Lb 24, 17. Otóż według Targumu Onkelosa i wypowiedzi rabinów wiersz ten odnosi się do wydarzeń, które nastąpią zaraz po nastaniu czasów mesjańskich. Wypada zresztą zaznaczyć, że jedyny ustęp mesjański w dziełach Filona z Aleksandrii opiera się na tym właśnie wierszu w zestawieniu z Lb 24, 7²⁷ oraz że wiersze Lb 24, 7 i 17 są oddane w greckim tłumaczeniu Septuaginty w interpretacji istic mesjańskiej²⁸. Na gruncie palestyńskim Lb 24, 17 jest cytowany w hymnie qumrańskiej *Reguły wojny synów światłości przeciwko synom ciemności* (XI, 5—7) oraz w *Testamencie Lewiego* 18 i *Testamencie Judy* 24²⁹. A zatem interpretacja eschatologiczno-mesjańska tego wiersza była szeroko rozpowszechniona zarówno w judaizmie hellenistycznym skupiającym się wokół Aleksandrii, jak i w samej Palestynie. Jednakowoż w modlitwie Syr 36 nie ma żadnych aluzji — a tym mniej wyraźnych wzmianek — do króla-Mesjasza. Nie można zatem dopatrywać się w tym zwrocie zapożyczonym z Księgi Liczb 24, 17 jakiejś niedopowiedzianej myśli mesjańskiej, aczkolwiek cała modlitwa Syr 36 jest niewątpliwie nasycona żarem i duchem oczekiwania eschatologicznego.

2. ŚLADY TRADYCJI ESCHATOLOGICZNO - MESJAŃSKIEJ U BEN - SYRACHA

Oprócz tekstów eschatologicznych, w których postać króla-Mesjasza w ogóle nie występuje, napotykamy u Ben-Syracha ślady innej tradycji eschatologicznej, mianowicie mesjańskiej. Teksty, które wchodzi tu w rachubę, to Syr 47, 11 i 22, litania pochwalna u Syr 51, 12 a—c oraz stosunkowo niejasny tekst Syr 45, 25, który omówimy przeprowadzając egzegezę Syr 47, 11. Wszystkie te teksty wzmiankują o Dawidzie.

a) Syr 47, 11

Jahwe przepuścił jego grzech³⁰
i wywyższył róg jego³¹ na wieki.
Dał mu bullę królowania
i tron jego nad Jerozolimą utwierdził.

Jest to ostatni z wierszy poświęconych przez Ben-Syracha głowie rodu królewskiego. Tekst odnosi się niewątpliwie do obietnicy uczynionej Dawidowi w II Sam 7, 14, aczkolwiek sposób wyrażenia się autora odzwierciedla psalm 2. Tylko reminiscencja z psalmu 2 może bowiem wy-

²⁷ Filon z Aleksandrii, *De praemiis et poenis*, par. 95. Por. M.-A. Chevallier, dz. cyt., s. 36—40.

²⁸ Zob. tamże, s. 32—34.

²⁹ Zob. tamże, s. 125—135. Wiersz Lb 24, 17 jest także przytoczony w qumrańskiej antologii tekstów biblijnych (tzw. *Testimonia*) znalezionej w grocie nr 4; por. tamże, s. 47 i 135.

³⁰ Grzech cudzołóstwa z Betsabęą, żoną Uriasza; zob. II Sam 11—12.

jaśnić niezwykle zwrot hebrajskiego tekstu Syracha: *choq mmlkt*, który przywołuje na myśl *dekret, bullę, choq*, z Ps 2, 7: *Ogłoszę bullę Jahwy*, tj. spisane orzeczenie Boże ustanawiające króla i nadające mu władzę nad Izraelem³². Otóż ten psalm królewski był po niewoli babilońskiej ogólnie interpretowany w sensie ściśle mesjańskim. A zatem do króla czasów ostatecznych odnosiły się za życia Ben-Syracha słowa psalmu 2, 6:

Ja zaś ustanowiłem króla mojego
na Syjonie, górze świętej mej.

Skoro Ben-Syrach przypomina obietnicę daną królowi Dawidowi i podtrzymuje nawet jej zakres eschatologiczny (*na wieki*), trudno przypuścić, by nie wyrażał on tutaj swych przekonań osobistych, ale przytaczał tylko tradycyjne w tym względzie zwroty. Należy wszakże pamiętać, że dla Ben-Syracha kapłańskie dziedzictwo Aarona, przypadające w udziale wszystkim jego potomkom, przewyższa królewskie dziedzictwo Dawida przechodzące na jednego tylko syna monarchy (Syr 45, 25)³³. Lecz samo to porównanie wykazuje, że przymierze Boga z Dawidem posiada w oczach Syracha cechy składnika nadal żywego religii izraelskiej. W porównaniu tym dostrzec też można jakby załazek tendencji, która doprowadziła w Qumranie do oczekiwania dwóch mesjaszów: mesjasza królewskiego i mesjasza kapłańskiego³⁴.

b) Syr 47, 22:

Lecz Bóg nie cofa swej łaski
i nie upuszcza na ziemię żadnego ze swych słów,
nie pozbawia swych wybranych potomstwa
i nie unicestwia rodu miłujących go.
Przeto zachował Jakubowi pozostałość,
a Dawidowi korzeń jego.

Słowa Syracha odnoszą się do Salomona i byłyby dosyć powściągliwe w obietnicach mesjańskich, gdyby nie zawierały wyrazu „pozostałość”,

³¹ Róg jest symbolem potęgi.

³² Zob. H.-J. Kraus, *Psalmen*, w *Bibl. Komm. A. T.*, t. XV, cz. 1, Neukirchen-Kr. Moers 1960, s. 18.

³³ Tekst hebrajskiego kodeksu B jest tu po części skażony (w. 25c). Opieramy się tu na przekładach greckim i syryjskim:

*Było także przymierze Jego z Dawidem,
synem Jessego, z pokolenia Judy,
dziedzictwo króla z syna na syna tylko;
dziedzictwo zaś Aarona na całe potomstwo jego.*

³⁴ Zob. na ten temat A. S. van der Woude, *Die messianischen Vorstellungen der Gemeinde von Qumrân*, Assen 1957; H. W. Kuhn, *Die beiden Messias in der Qumrantexten und die Messiasvorstellung in der rabbinischen Literatur*, w *Z. A. W.*, 70 (1958), s. 200—208; J. Liver, *The Doctrine of the two Messiahs in Sectarian Literature in the Time of the Second Commonwealth*, w *Harvard Theol. Review*, 52 (1959), s. 149—185;

będącego klasycznym określeniem wybranej części narodu, która miała doczekać się do eschatologicznej³⁵, jak również terminu „korzeń”, oznaczającego króla mesjańskiego u Izajasza 11, 1 i 10³⁶: *I wynijdzie ródzka z korzenia Jessego...* Wiadomo zaś, iż ta perykopa Izajaszowa stanowi jeden z podstawowych tekstów mesjańskich judaizmu zarówno palestyńskiego, jak i hellenistycznego³⁷. Aluzje te wprowadzają nas zatem w perspektywy ściśle mesjańskie.

c) Syr 51, 12 a—o:

Chwalcie Jahwe, bo dobry,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Boga uwielbienia,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Stróża Izraela,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Stwórcę wszechrzeczy,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Wspomożyciela Izraela,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie tego, który gromadzi rozproszonych Izraela,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie tego, który buduje miasto swe i świątynię swą,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie tego, który ukwieca róg Dawidowego domu,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie tego, który Sadoka synów na kapłanów wybiera,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Tarczę Abrahama,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Skalę Izaaka,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Mocarza Jakuba,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie tego, który Syjon wybrał,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Chwalcie Króla królów królów,
bo na wieki miłosierdzie jego.
Niechaj wywyższy róg ludu swego,
on, uwielbian przez wszystkich wiernych swych,
przez Izraela synów, lud jemu bliski. Alleluja.

Ta litania pochwalna ku czci Boga Izraela znajduje się jedynie w tekście hebrajskim Eklezjastyka. Jest stąd problemem spornym między auto-

J. Gnilkka, *Die Erwartung des messianischen Hohenpriesters in den Schriften von Qumran und im N. T.*, w *Revue de Qumrân*, 2 (1959—1960), s. 395—426; J. F. Priest, *Mebaqqer, Paqid, and the Messiah*, w *J. B. L.*, 81 (1962), s. 55—61.

³⁵ Zob. P. Auvray-J. Steinmann, *Isaïe, w bible de Jérusalem*, 2e wyd., Paris 1957, s. 36, przyp. a.

³⁶ Zob. np. J. Coppens, *Le roi idéal d'Is.*, IX, 5—6 et XI, 1—5 *est-il une figure messianique?* w *A la rencontre de Dieu. Mémorial Albert Gelin*, Le Puy 1961, s. 85—108.

³⁷ Zob. M. - A. Chevallier, *L'Esprit et le Messie dans le Bas-Judaïsme et le Nouveau Testament*, Paris 1958.

rami, czy jest ona autentyczną częścią księgi, czy też nie. Głównym argumentem przeciwko autentyczności tego psalmu jest całkowite pominięcie go w tłumaczeniach greckim i syryjskim³⁸. W każdym razie nie sposób odmówić piękna i ducha prawdziwie religijnego tej litanii, tak bardzo zbliżonej do psalmu 136. Co do treści stoi ona niejako w połowie drogi między wymienionym psalmem a naszymi litaniami: podczas gdy psalm 136 wylicza same dzieła Boże, litania Eklezjastyka hebrajskiego wymienia także Boże tytuły, jak „Wspomożyciel”, „Tarcza”, „Skala”, itd., ale tytuły te są konkretne w przeciwieństwie do większości tytułów Chrystusa Pana, Maryi czy świętych, które w naszych litaniach mają nierzadko charakter abstrakcyjny, mniej przemawiający do wyobraźni.

W środkowych czterech inwokacjach — o identycznej składni i budowie literackiej — autor litanii Eklezjastyka chwali Boga za to, iż „gromadzi rozproszonych Izraela”, iż „buduje miasto swe i świątynię swą”, iż „ukwieca róg Dawidowego domu”, iż „Sadoka synów na kapłanów wybiera”. Otóż te dzieła Boże mają charakter eschatologiczny, a „rozkwit rogu domu Dawidowego” jest niewątpliwie cechą czasów mesjańskich. Autor wyraża zatem w tym wezwaniu swą nadzieję nadejścia króla-Mesjasza z rodu Dawida. Wzmianka o kapłanach z rodu Sadoka wskazuje być może na przynależność autora — jeśli nie faktyczną, to przynajmniej duchową — do grona członków gminy qumrańskiej, w której tak żywe były nastroje eschatologiczne i nadzieje mesjańskie. Jeśli hebrajskie rękopisy księgi Ben-Syracha znalezione w genizie kairskiej są rzeczywiście kopiami manuskryptów odkrytych w VIII w. nad Morzem Martwym³⁹, obecność litanii o pewnym zabarwieniu qumrańskim w samym tylko hebrajskim tekście Eklezjastyka tłumaczyłaby się dodaniem jej do tekstu księgi przez jednego z kopistów qumrańskich⁴⁰. Lecz zagadnienie to wykracza już poza ramy naszego tematu.

* * *

Utrzymuje się nierzadko, że Ben-Syrach, który uwypukla znaczenie Przymierza, nie zostawia żadnego miejsca nadziei przyszłego zbawienia. Szerzej: twierdzi się niekiedy, że nauczanie autorów ksiąg sapiencjalnych, dotyczące spraw człowieka indywidualnego w teraźniejszości, nie ma punktów styčných z nauczaniem autorów ksiąg prorockich zajmujących się przyszłością narodu wybranego. Po sześciu wiekach wpływów prorockich

³⁸ Opinie na temat autentyczności psalmu podaje A. A. Di Lella, art. cyt., s. 263, przyp. 80.

³⁹ Zob. powyżej przyp. 7 i 20.

⁴⁰ Qumrańskie pochodzenie litanii pochwalnej Syr 51, 12a-o utrzymują obecnie R. E. Brown, *The Messianism of Qumrân*, w *Cath. Bibl. Quart.*, 19 (1957), s. 54—66 (zob. s. 63, przyp. 54); A. A. Di Lella, art. cyt., s. 263—266. Por. także J. Trinquet, *Les liens „sadicites” de l'Écrit de Damas, des manuscrits de la Mer Morte et de l'Éclésiastique*, w *Vet. Test.*, 1 (1951), s. 287—292 (zob. s. 290).

idee mesjańskie, które rozlały się szeroko po Izraelu, nie przeniknęły — tak przyjęło się mówić — do szkół mędrców izraelskich: nie zna ich Księga Przysłów, nie zna ich Księga Joba, nie znały ich także Księga Eklezjastyka⁴¹. Próbowaliśmy wykazać, że jest inaczej, że przynajmniej Jezus, syn Syracha, nie pozostał całkiem obojętny oczekiwaniu „tego, który ma przyjść”...

Rzym

Ks. MICHAŁ CZAJKOWSKI

Ks. Jan Łach, Tarnów

LITURGICZNY KALENDARZ KSIĘGI JUBILEUSZÓW W ŚWIELE OSTATNIH DYSKUSJI

Oficjalnym kalendarzem żydowskim w czasach Chrystusa Pana był kalendarz księżycowo słoneczny, mający 12 miesięcy liczących po 29 lub 30 dni. Ze względu na 354 dni przypadające w ciągu jednego roku, różnicę między rokiem astronomicznym liczącym 365¼ dni trzeba było wyrównywać w ten sposób, że dodawano do owych dwunastu miesięcy co dwa lub trzy lata miesiąc interkalarny, tzw. we-Adar. Tydzień u Żydów nie był uzależniony od zmian księżyca, tak, że święto przypadać mogło w różnych dniach tygodnia — np. Pascha¹.

Z księgi Jubileuszów z rozdz. 6 opisującego przymierze Boga z Noem, dowiadujemy się o istnieniu u Żydów innego kalendarza, kalendarza słonecznego, w którym rok liczył 364 dni i podzielony był na cztery okresy po 13 tygodni — razem 52 tygodnie (Jub. 6, 29—32). Każdy miesiąc liczył po 30 dni, zaś do trzeciego miesiąca dodawany był jeden dzień interkalarny. Nowy rok więc oraz każdy czwarty miesiąc tego roku rozpoczynał się od tego samego dnia. Ze względu zaś na to, że w czwartym dniu stworzył Bóg słońce i księżyc (Rdz 1, 14—19), dlatego początek nowego roku przypadał w środę². Taki kalendarz ustalał daty poszczególnych dni w ciągu roku przypadających. Ten sam kalendarz znany jest z tekstów esseńskich znalezionych nad Morzem Martwym w r. 1947 i w latach następnych. Teksty: *Manuale Disciplinae* (10, 3—8; por. 1, 14—15, *Dokument Damasceński* (6, 18; 16, 3 n.), *Księga Henocha* (1, 15—20) są niedwuznaczne w tym względzie. Rekonstrukcję kalendarza esseńskiego dokonano na podstawie dokumentów pochodzących z grotty pierwszej, potwierdzają dokumenty grotty czwartej³.

⁴¹ Zob. np. H. Duesberg — P. Auvray, *L' Ecclésiastique*, w *Bible de Jérusalem*, 2e wyd., Paris 1958, s. 17.

¹ Por. *Kalendarz biblijny*, tab. I, Podr. Enc. Bibl., II, 735—736.

² Pisano na ten temat już wiele. Por. H. Cazelles, *Sur les origines du calendrier des Jubilés*, art. *Biblica* 43 (1962) 202—203.

³ Por. *Dix ans de decouvertes dans le désert de Juda*, Paris 1957, 71.